

Філатова О.Є.

УДК 94(=112.2:477.54)"192"

НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ХАРКІВЩИНИ В 1920-Х РОКАХ

***Анотація.** Стаття присвячується вивченню проблем соціально-економічного та політичного розвитку німецької національної меншини Харківщини в 20-і рр. ХХ століття, в умовах нової етнічної політики. У дослідженні вперше комплексно проаналізовано, заходи які проводилися органами влади в рамках політики «коренізації», щодо німецького населення краю, їх основні цілі та наслідки. Велику увагу приділено створенню національних адміністративно-територіальних одиниць даної групи населення, проблеми їх існування.*

***Ключові слова:** національна меншина, національна політика, коренізація*

***Аннотация.** Статья посвящается изучению проблем социально-экономического и политического развития немецкого национального меньшинства Харьковщины в 20-е гг. ХХ века, в условиях новой этнической политики. В исследовании впервые комплексно проанализированы, мероприятия проводимые органами власти в рамках политики «коренизации», в отношении немецкого населения края, их основные цели и последствия. Большое внимание уделено созданию национальных административно-территориальных единиц данной группы населения, проблемы их существования.*

***Ключевые слова:** национальное меньшинство, национальная политика, коренизация*

***Summary.** The article is devoted to the study of the problems of socio-economic and political development of the German minority in Kharkiv 20s. Twentieth century, in the introduction to the Soviet Union of a new ethnic politics. In the first study to comprehensively analyzed, activities undertaken within the framework of government policy of "indigenization", in respect of the German population of the region, their main purpose and effect. Much attention is paid to the creation of national administrative units in the population, the problem of their existence. We also consider the question of social stratification among ethnic Germans in the Kharkiv region, their integration into the regional economy. Raises the issue of retraction of the latter in political life through their involvement in the governance apparatus of Kharkiv. In the context of the study, revealed the purpose of Soviet ethnic policy, which consists in submission of national processes tasks of internal policies, which resulted in the elimination of the usual for the German national group of social and economic structure, the decline of their economic activities. The result of which it became a mass movement in exile considered an ethnic minority.*

***Keywords:** national minority, a national policy, korenyzatsyya*

На даному етапі розвитку вітчизняної історичної науки зростає інтерес до вивчення проблеми етнічних меншин в історії України, що обумовлено строкатим етнічним забарвленням мешканців нашої країни. Зокрема, в полі зору дослідників знаходиться німецька меншина, представники якої проживають в різних регіонах України, в тому числі і на Харківщині. Подібна зацікавленість продиктована необхідністю мати науково-достовірну інформацію про національні меншини, які проживаюли в даному регіоні, їх соціальний склад та рівень політичної активності.

Необхідність наукового аналізу окресленої проблем обумовлена потребою вивчення історичного досвіду вирішення національного питання в Україні для конструювання адекватної етнічної політики в майбутньому. Ключовими в цьому контексті є перехідні періоди історії, в даному випадку 20-ті роки ХХ століття, коли вперше в історії України здійснювалася політика, спрямована на забезпечення прав національних меншин.

Крім того, актуальність проблеми обумовлюється відсутністю комплексного дослідження, що охоплювало б соціально-економічний і політичний аспект життя представників німецької національної меншини Харківщини в 20-х роках ХХ ст..

Зазвичай дослідники приділяють увагу німецьким общинам Наддністрянської і Південної України [1, 21, 35], випускаючи з уваги Харківщину, як регіон з невеликою концентрацією цієї групи населення. У працях, останніх років, присвячених національному складу мешканців зазначеного регіону, історії німецького етносу, його соціальному складу, економічному стану і рівню політичної активності, також не приділено достатньої уваги [2, 36].

Тому, метою статті є дослідження особливостей соціально-економічного і політичного аспектів життя німецької етнічної меншини Харківщини (мається на увазі Харківська губернія з 1921 по 1925 роках; Харківська, Сумська, Ізюмська і Куп'янська округи в 1925-1930 роках) в контексті нових явищ в етносоціальній політиці радянської влади 20-х рр. ХХ ст..

Політика «коренізації», започаткована на XII з'їзді РКП(б) [24, с. 441]. В контексті цієї політики, 29 квітня 1924 р. постановою Президії ВУЦВК Відділ національних меншостей НКВС УСРР, що контролював питання етнополітики, було ліквідовано і замість нього створена Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК [35, с. 17], до компетенції якої входили питання розробки та прийняття законів з національної політики, збирання і узагальнення матеріалів про економічне і культурне життя національних меншин, сприяння поліпшенню їх матеріального становища, керівництва і координації діяльності їх місцевих органів.

На місцях, в округах і районах цю роботу організовували і проводили комісії, бюро, секції, до яких окрім штатних працівників, входили позаштатні інструктори у справах національних меншин.

У Харківській окрузі створення комісії національних меншин відбулось у 1927 р.. До роботи останньої представника німецької національної меншості - Покронта, на громадських засадах було залучено, у 1928 р. [16, Арк. 237; 19, Арк. 25]. Проте, до складу нацменбюро при Харківській міськраді, представника німецької національної меншини не було запрошено.

В районах керував роботою серед національних меншин, на громадських засадах, член райвиконкому, що відповідав за культурно-освітню роботу. Такі представники по обслуговуванню німецької меншини були виділені в Лозівському і Чугуївському районах [18, Арк. 52], що давало змогу розгорнути ефективну роботу серед німецького населення на місцях.

Разом з тим, поряд із проблемою формування і впровадження нової національної політики радянською владою, на початку 1920-х років болісною була і економічна криза, що вплинула на зростання кількості безробітних. Досить гостро ця проблема стояла в місті Харкові, тодішній столиці УСРР.

Зазначена ситуація відбилась і на національних меншинах, але питома вага безробітних у них була неоднаковою. Так, німці займали друге місце після євреїв за кількістю безробітних, станом на 1923 р. [16, Арк. 241-242; 34, с. 22].

За період з 1923 по 1926 роки рівень безробіття зменшився у німців на 5,2%, що було значним результатом, зважаючи на показники інших національних груп, зокрема євреїв, татар, вірмен та латишів, що навпаки зростали.

Загалом високий рівень безробіття вимагав від уряду терміново вжити заходів, спрямованих на подолання даної проблеми. Основні напрямки господарської роботи в національному середовищі були закладені постановою четвертої наради ЦК РКП(б) «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні» (червень 1923 р.) [26, с. 28]. Керуючись цією постановою уряд УСРР виробив конкретні заходи соціально-економічної діяльності, зокрема, передбачалось бронювання за національними меншинами певного числа місць на біржі праці, перекваліфікація безробітних, залучення їх до роботи на великих промислових підприємствах, сприяння розвитку кустарних промислів та здійснення заходів щодо кооперування кустарів.

Однак, біржа праці, довгий час займаючись працевлаштуванням безробітних, в своїй роботі не акцентувала увагу на національну ознаку. Лише у 1928 р. на це питання було звернуто увагу, тоді ж з'ясувалось, що представники національних меншин, а саме кустарі, дрібні торговці, ремісники, у відповідності з законом про реєстрацію осіб, які шукають роботу, прийнятим НКП СРСР у 1927 р., не мали можливості зареєструватися на біржі праці, оскільки не працювали за наймом. У зв'язку з цим, Бюро національних меншин Харківського окрвиконкому запропонувало біржі праці провести облік руху безробіття серед нацменшин, а також розробити заходи для зменшення безробіття в середовищі останніх [19, Арк. 14].

Виконуючи дане розпорядження біржею праці була проведена велика робота з працевлаштування безробітних. Так, з вересня 1929 по травень 1930 р. на державні підприємства було направлено 1000 чоловік. За національною приналежністю, це здебільшого були євреї, вірмени, татари, цигани [9, Арк. 68]. Німців в цій групі майже не було. Це було зумовлено невеликою кількістю безробітних цієї національності, що виявили дані, про рівень безробіття мешканців Харківської округи станом на червень 1928 р., зібрані біржею праці [20, с. 50].

Значну роботу з ліквідації безробіття національних меншин Харківщини проводило товариство «Допомога», створене в грудні 1926 р. [17, с. 64-65]. Товариство організувало свої виробництва, а також спеціальну комісію яка займалася питанням працевлаштування представників нацменшин [10, с. 9].

Так, за період з 1 липня по 1 жовтня 1930 р. товариством «Допомога» було направлено на роботу 1132 особи, з яких німців лише двоє [11, с. 100]. Тож, заходи вище зазначеної організації суттєво знизили рівень безробіття в регіоні, але майже не вплинули на працевлаштування німецького населення. Дану ситуацію можна пояснити тим, що рівень безробіття німецької меншини не був критичним і з часом зменшувався без допомоги владних структур, адже більша частина її представників маючи освіту і будучи кваліфікованими робітниками мали попит на ринку праці.

Німців було також залучено до промислового виробництва, разом із представниками інших національностей, через надання робочих місць на великих підприємствах. Цьому процесу сприяло подолання економічної розрухи, що давало можливість збільшити кількість робочих місць в промисловості. Так, в період з 1924 по 1929 рік збільшилось число німців-працівників великих підприємств міста, таких як Харківський паровозобудівний завод, загальна електрична компанія, завод «Серп і Молот» [14, Арк. 50-51].

Доволі значну роль в економічному житті німецької етнічної групи відігравала і кустарно-ремісничка промисловість, в якій загалом було задіяно 12,2 % населення губернії [25, с. 6]. Проте, дана сфера діяльності переживала занепад. До 1923 р. правове положення кустарів і ремісників, які відносилися до «нетрудових елементів», не регулював жоден правовий акт. Ситуація змінюється із запровадженням нової економічної політики та політики «коренізації».

У 1925 р. постанови союзного і українського урядів упорядкували виробничу діяльність кустарів і робітників, уточнили їх правове становище, призначили пільги якими вони мали право володіти [2, с. 91].

Кооперування цієї групи населення здійснювалось за територіальною та галузевою ознакою, і охопило близько 10 % кустарів Харківщини [25, с. 6].

У 1925-1926 роках розгорнулась активна діяльність радянських органів влади по упорядкуванню і подальшому розвитку кустарно-ремісничого виробництва, почали створюватись союзи кустарів. На Харківщині таку спілку було створено 16 травня 1924 р.. В новостворену організацію вступили 1293 особи. Серед них було троє німців [4, Арк. 23, 27].

4 березня 1925 р. ЦК КП(б)У прийняло рішення про організацію спілки кустарів, діяльність якої мала бути направлена на «допомогу кооперуванню членів спілки, їх об'єднанню у виробничі колективи й артілі; організацію загальної мережі Наркомпросу для своїх членів» [31].

За рік роботи спілки її лави збільшились на 622 члени, з яких німців було шестеро [4, Арк. 36].

Аналізуючи національний склад 13 організованих у спілці цехів з'ясовуємо, що представники німецької меншини надавали перевагу таким галузям виробництва, як швейна і хімічна справа, деревообробка і чинбарство [4, Арк. 49].

Робота спілки була доволі ефективною [15, Арк. 2]. Проте, національні кооперативні об'єднання створювались і за її межами. Але, процес ускладнював ряд факторів, а саме недостатність коштів, сировини, виробничого обладнання, приміщень, попиту на продукцію. Так, у зв'язку з відсутністю замовлень на кустарне лиття було припинено діяльність артілі «Метеор», що була заснована дев'ятнадцятьма емігрантами з Німеччини та Австрії. Всі члени цієї артілі, за сприяння Кустарспілки, були переведені на роботу на завод «Серп і Молот» [17, Арк. 86-88].

Із згортанням НЕПу, кількість кустарів наприкінці 1920-х років почала різко знижуватись, через значний їх відтік у державну промисловість.

На німецькій частині населення Харківщини така ситуація не мала вирішального впливу, адже в середовищі цієї етнічної спільноти найбільший відсоток складали особи зайняті в сільському господарстві – 50,02 % [16, Арк. 242-243], а вищезгадані ремісники, кустарі і працівники промислових підприємств – 15,92 % [29, с. 190].

Для упорядкування селянського землекористування ВУЦВК був прийнятий 29 листопада 1922 р. Земельний кодекс УСРР [23, с. 850-876], який декларував право на користування землею всіх громадяни УСРР без різниці національності, статі і віросповідання.

Земельний поділ УСРР 1929 р. підвів підсумок революційним аграрним перетворенням 1917-1922 років. В той час, в рамках аграрних перетворень від багатоземельних німецьких колоній (громад) були «відрізані» значні земельні лишки, що не сприяло їхньому господарському розвитку. Місцеві партійно-радянські органи трактували багатоземельні німецькі селянські господарства, як куркульські з усіма витікаючими наслідками.

Перерозподіл земельних ділянок призвів не лише до втрати колоністами значної частини земель, але й пасовищ, що в свою чергу відбилося на різкому скороченні поголів'я худоби. Так, прямим наслідком даної політики була втрата випасу мешканцями німецької колонії Лачино Барвінківського району, Ізюмської округи, який перейшов у власність громадян села Циплерівки [21, с. 13].

Хоч такі випадки не були поодинокими і значно погіршували стан німецьких сільськогосподарських колоній, вони, які раніше вважались передовими в господарському плані, оскільки мали високий рівень агротехнічної культури.

Із земельним питанням було пов'язане питання надмірного оподаткування в німецьких селах, від якого потерпала ця група населення. Місцеві органи влади керуючись думкою про заможність громад етнічних меншостей відносили переважну більшість колоністських, тобто німецьких на Харківщині, господарств до категорії куркульських і перекладали таким чином на них основну частину податкового тягара, не враховуючи втрату прибутковості останніх в результаті аграрних перетворень. Для місць компактного проживання німців було характерно оподаткування в 2-3 рази вище, ніж в українських і російських селах регіону.

Ілюстрацією цієї ситуації, служить повідомлення Харківського губвиконкому, направлене до НКВС УСРР 12 лютого 1924 р., до якого звернулися представники Мечибилівської сільської ради, до складу якої була включена німецька колонія Беспальцево Петровського району Ізюмської округи з проханням, знизити їм єдиний сільськогосподарський податок на 15 %, у зв'язку з неврожаєм. Прохання було задоволено частково: «Враховуючи те, що колонія Беспальцево є найбільш потужною з усіх сіл сільської ради, то їй спеціально створеною комісією надана була знижка не 15 %, а лише 5 %» [27, с. 46].

Крім того, в ситуації постійних переділів земельних ділянок, безкінечних змін у керівництві адміністративно-територіальних одиниць не обійшлося і без зловживань стосовно населення німецьких колоній. Так, у німців-менонітів, що мешкали в селі Семенівка Барвінківського району Ізюмської округи було незаконно відібрано млин, олійницю та житлові будівлі [27, Арк. 51-52].

Тож, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків порушення прав, незадовільний економічний стан, відсутність належної уваги з боку місцевої влади по забезпеченню національно-культурних і мовних інтересів – це викликало з боку представників німецької національної меншини справедливе обурення, яке вилилось у бажанні покинути Україну та емігрувати. Хвиля еміграційних тенденцій охопила німців-колоністів Харківщини [27, Арк. 70-71], особливо помітно було в Григорівській колонії Ізюмської округи, більшість жителів якої виявили бажання покинути СРСР [8, Арк. 84]. У звіті Центральної комісії у справах національних меншин за 1924-1925 рр. вказувались такі причини емігрантського руху: «... не завжди правильне обкладання сільськогосподарським податком, земельне питання (відрізка землі, що продовжується, невизначене землекористування та малоземелля) та нарешті релігійні питання» [21, с. 16-17].

Подібний перебіг справ був неприйнятним для радянської влади, тому аби припинити подальше зростання емігрантського руху, послабити соціальну напруженість у місцях компактного проживання німецького населення уряд вдався до термінових дій. Головна увага приділялась виділенню компактних німецьких колоній у самостійні адміністративні одиниці. На Харківщині цей процес дещо затягнувся, що

було зумовлено малою чисельністю німецьких колоній, в яких чисельність жителів не перевищувала 500 осіб, а це згідно законодавства не дозволяло організувати самостійну сільську раду.

Згідно архівних даних, вже згадувана колонія Григорівка Ізюмської округи Барвенківського району була виділена в окрему сільську раду у 1926 році [7, Арк. 1-3], а такий самий процес стосовно колонії Нестелівка Лозівського району затягнувся до кінця 1928 року, через малу чисельність жителів останньої [12, Арк. 3].

На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» були розроблені і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою», згідно з якими бідняки і середняки отримали право на кращі і зручніші ділянки землі в громаді, а колективи отримали додаткові пільги на користування землею [33, с. 299-300], що в свою чергу спричинило новий переділ землі.

Навесні 1929 р. починається наступ на селян-одноосібників з метою прискорення темпів колективізації. У 1929 р. в селі Нестелівка Лозівського району було створено ТСОЗ, що об'єднував 25 родин.

Для ефективної радянської всієї верств німецької меншини владні органи залучали їх представників до виборів представницьких органів. За результатами виборів 1924 р. до складу Харківської міської ради на рівні з українцями і росіянами ввійшли представники німецької національності [28, С. 6]. Вибори 1925/1926 р. привели до збільшення представництва національних меншин в радянських органах влади. Так від німецької меншини до рад було обрано 0,2 % від загальної кількості депутатів [15, Арк. 111-112].

У січні 1927 р. першою Всеукраїнською нарадою з питань роботи серед національних меншин було прийнято рішення про необхідність проводити всю роботу по підготовці і проведенню виборів рідною мовою національних меншин у місцях їх компактного проживання [2, С. 71]. Під час проведення виборчої кампанії 1927 р. у Харкові, виконання цього рішення оминувало німецьку меншину, приділивши головну увагу російській, єврейській, польській і вірменській меншинам [18, Арк. 25]. Разом з тим, при формуванні виборчих дільниць враховувалось і територіальне розташування національних меншин в сільській місцевості, в результаті чого при загальному збільшенні виборчих дільниць по округу на 30 %, кількість дільниць національних меншин збільшилась на 51% [14, Арк. 11]. Ці заходи сприяли підвищенню активності представників національних меншин в цілому, і німецької зокрема.

Разом з тим, вибори 1920-х років супроводжувалися численними порушеннями прав людини. Велика кількість осіб була позбавлена виборчого права. До зазначеної категорії відносились підприємці, громадян, що жили з нетрудових доходів, духівництво та інші. Так, під час проведення виборів 1926 р. виборчого права на Харківщині було позбавлено 5708 осіб, з яких німці склали 0,1 % [22, с. 52-53].

Важливим елементом політики радянської влади стосовно національних меншин було надання останнім можливості користуватись рідною мовою у стосунках із структурами держапарату, яка вперше була зазначена у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [2, с. 74]. Саме ця постанова проголошувала рівноправність мов всіх національностей України і змогу їх використання на засіданнях рад, з'їздах, конференціях та інших заходах.

Згодом, було прийнято ряд правових актів, які зачіпали мовне питання нацменшин, а саме постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення українізації радянського апарату» [32, с. 305-306], «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 р.) [30, с. 126-127]. Але на практиці ці заходи не знайшли застосування, через виникнення труднощів під час переведення діловодства на мови національних меншин, особливо на німецьку, у зв'язку з браком фахівців, що володіли цією мовою. Таким чином, службовці німецького походження, хоч і обирались до радянських органів влади, але рідною мовою користуватись не могли. Винятком можна назвати ведення деякої частини документації, зазвичай внутрішнього обігу, німецькою мовою в національних сільрадах [5, Арк. 8; 6, Арк. 3].

Тож, становище німецької етнічної меншини на Харківщині в 20-ті роки ХХ ст. мало ряд регіональних особливостей порівняно з загальнодержавним тенденціями. В умовах впровадження нової етнічної політики, спрямованої на примусове «втягування» німців у побудову нового соціалістичного суспільства, останні зазнали більше втрат ніж здобутків. Результатом такої політики радянської влади став занепад господарств німців-колоністів, ослаблення їх громадсько-політичного життя, що в решті спонукало останніх покинути територію СРСР.

Джерела та література:

1. Васильчик В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок ХХІ ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.
2. Гончарова О. С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті початок 30-х років ХХ ст.): дис... канд. іст. наук / О. С. Гончарова. – Харків, 2006. – 268 с.
3. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1157.
4. ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 113.
5. ДАХО, Ф. Р-1496, Оп. 1, Спр. 1.
6. ДАХО, Ф. Р-1496, Оп. 1, Спр. 13.
7. ДАХО, Ф. Р-1496, Оп. 1., Спр. 2.
8. ДАХО, Ф. Р-1496, Оп. 1., Спр. 5.
9. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2626.
10. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2631.

11. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2634.
12. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 500.
13. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 2856.
14. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 613.
15. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1157.
16. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1205.
17. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1975.
18. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2854.
19. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2856.
20. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3330.
21. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
22. Зводка про склад громадян, що були позбавлені права брати участь у виборах до сілрад по Харківській округі (в перевиборчу кампанію 1926 р.) // Бюлетень Харківського округового Виконавчого Комітету Рад Робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1926. – № 5. – С. 52-53.
23. Земельний кодекс УСРР. Прийнято ВУЦВК 29 листопада 1922 року // ЗУ УСРР. – 1922. – № 21. – С. 850-876.
24. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 2. – 586 с.
25. Кустарно-промислова кооперація і трести // Бюлетень Всеукраїнської спілки кустарно-промислових кооператорів «Українкустарспілка». – 1923. – № 4-5. – С. 6.
26. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / Упорядник І. О. Кресіно, В. Ф. Панібудьласка. / під ред. В. Ф. Панібудьласки: у 2-х т. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 703 с.
27. Німці в Україні 20-30 рр. XX ст.. Збірник документів державних архівів України. – К.: Інститут історії України, 1994. – 244 с.
28. Основные итоги хозяйственного и советского строительства на Харьковщине. К IX-му губернскому съезду Советов // Бюлетень губерніального виконавчого комітету Рад робітничих і селянських депутатів. – 1925. – № 20. – С. 6.
29. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Харьковская губерния. – М.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – XVII, 300 с.
30. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 року) // Збірник узагальнень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1928. – №4. – С. 126-127.
31. Постановления. Об организации общества кустарем. 4 марта 1925 г. // Известия Центрального Комитета Коммунистической Партии (большевиков) Украины. – 1925. – 25 марта.
32. Про заходи термінового переведення українізації радянського апарату. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР. 30 квітня 1925 р. // ЗУ України. – 1925. – № 26. – С. 305-306.
33. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР 1917-1954 . – Москва : Госюриздат, 1954 . – 719 с.
34. Статистичний бюлетень. – Харків: Харківське окружне статистичне бюро, 1929. – Кн. VIII. – С. 22.
35. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX ст.) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 350 с.
36. Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харківщини в 20-ті роки XX ст. / Р. В Шарібжанов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 641. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2004. – Вип 7. – С. 101-112